

Илму статья

УДК – 821.512

DOI: 10.31143/2542-212X-2022-2-182-198

EDN: DWGQIX

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУННУ «ЖЕТЕГЕЙЛЕ» ДЕГЕН ЭПОПЕЯСЫНДА ХАЛКЪНЫ ТАРЫХ СЫНАМЫ

**Атабийланы Дауутну кызы Асият¹, Сарбашланы Мустафаны кызы
Алена²**

^{1,2} Гуманитар тинтиулени Институту – Россей илмуланы академиясыны
Къабарты-Малкъар илму арасыны филиалы, Нальчик шахар, Россия.

¹ bolatovaatabieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2384-6108>.

² alenasarb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7457-9823>.

Къысха магъана: Илму ишде малкъар жазыучу Толгъурланы З. «Жетегейле» деген чыгъармасы тинтиледиди. Къуралыу-магъана шартларына (кенг эм жайма кёрюмдюсюне, тарых болумланы хыйсапларын тюз кёздөн ангылатханына, хапарлауну кёп заманнга созулууна, урушну суратлагъан бёлүмлерине, талай сюжет жипни биргелей айныгъанларына, халкъны къадары бла баш жигитлени жашауларыны байламлыкларына) кёре анга эпопея дерге тийишлиди. Романны эм магъаналы шарты халкълыкды. Илму ишни баш борчу – чыгъармада эпопея жанрны энчиликлерин белгилеп, халкъны тарых сынамы (совет низамны тохташыуу, эрттегили жашау турмушну оюлууу, алгъыннгы адет-тёре / адеп-намыс жорукъланы угъайлау, жамауат жашауда адамланы бир бирлери бла кыйын келишиулер, къыстау тюрлене баргъан дуниягъа инсанны тюзелирге кюрешгени бла байламлы болумла) къаллай суратлау даражада кёргюзтүлгенин ачыкълаудады. Аллай кыйгъылы кезиулени ахыр хыйсаплары адамланы барын тенгликге келтириу неда ёз сайлауларын этерге азатлык бергенлери угъай, халкъны бир бирден кенг тургъаны бла арагъа сууукълук кийиргенлери болгъанды. Октябрь революция бла байламлы болумланы сюзерден алгъа, жазыучу баш жигитлерини ич сырларын айныу халда ачыкъларгъа итингенди. Суратлау чыгъарманы ниет магъана ёзегин тинтиу, инсан кылыкъланы ёсюу жолларын, аланы тарых болумлагъа къатышханларын, хар жигитни ангылаун, этилген жангылыклагъа къошумчулугъун чертирге онг бергенди. Толгъур улу, кесини энчи кесамат ызын ачыкълагъанда, романны баш ниетин адамлык сезим бла байламлы этгенди. Хапарлауда аз-аздан хар бир жамауат къауумну келечилери суратланып, аланы тегерекде бола тургъан ишлеге кёз къарамлары, ёз оюмлары, халкълыкны ёлчемлерин кеслерича ангылагъанлары белгилене барадыла (артыгъыракъда Нух бла Къзакъны къаршчы сыфатларында). Башда сагъынылгъан затла жазыучуну тарых заманны энчилигин толу ачыкъларгъа жетишгенине, романны да эстетика даражасыны жангылыгъына шагъатлык этедиле.

Баш магъаналы сёзле: Толгъурланы З., роман-эпопея «Жетегейле», тарых сынам, халкълык, инсан кылыккны айныуу, кылыккылык.

Цитата этерге: Атабийланы А.Д., Сарбашланы А.М. Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» деген эпопеясында халкъны тарых сынамы // Кавказология. – 2022. – № 2. – С. 182-198. – DOI: 10.31143/2542-212X-2022-2-182-198. EDN: DWGQIX.

© Атабийланы А.Д., Сарбашланы А.М. 2022

Original article

THE HISTORICAL EXPERIENCE OF THE PEOPLE IN ZEITUN TOLGUROV'S EPIC "THE BIG DIPPER"

Asiyat D. Atabieva¹, Alena M. Sarbasheva²

^{1,2} The Institute for the Humanities Research – Affiliated Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Nalchik, Russia

¹ bolatovaatabieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2384-6108>

² alenasarb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7457-9823>

Abstract. In this research area, interest is an epic - scale canvas by the Balkarian prose writer Z. Tolgurova “Big Dipper”. According to all structural and content parameters (large format, panoramic view, aim reflection and comprehension of historical events, the length of the narrative in time and space, during battle scenes, parallel developing storylines, the conjugation of the destinies of the people and the main characters of the work) it is classified as an epic novel. Nationality is singled out as a defining feature. The purpose of the study is to identify the epic features of the novel and reflection degree in it of the historical experience of the people (the process of planting Soviet ideology, the tragic consequences of breaking the old patriarchal world, the denial of the former moral and ethical norms, the difficulties of coexistence of people in society, human adaptation to a spontaneously changing reality. The result of the dramatic events was not the achievement of universal equality or freedom of choice, but alienation and disunity in the ethnic environment, mutual hostility based on class. The reality of the period of the October Revolution is considered by Tolgurov in the evolution's context of individual consciousness. The study of the conceptual layers of the literary text made it possible to trace the transformation of the characters, to determine the spiritual and moral potential of each image, to determine the level of awareness and involvement of the characters in the historical process. The author's evaluation line contributed to the realization of humanistic concepts and ideas. The work gradually reveals the ideological attitudes of representatives of different social strata, subjective ways of translating the mental component of the people (using the example of the ideological antipodes of the Nuh and the Cossack). All these provisions confirm the scale of the writer's reflection of the specifics of the era, the relevance and artistic and aesthetic value of the novel. The length of the narrative in time and space, the presence of battle scenes, parallel developing storylines, the conjugation of the destinies of the people and the main characters of the work) it is classified as an epic novel. Nationality is singled out as a defining feature. The purpose of the study is to identify the epic features of the novel and the degree of reflection in it of the historical experience of the people (the process of planting Soviet ideology, the tragic consequences of breaking the old patriarchal world, the denial of the former moral and ethical norms, the difficulties of coexistence of people in society, human adaptation to a spontaneously changing reality. The result of the dramatic events was not the achievement of universal equality or freedom of choice, but alienation and disunity in the ethnic environment, mutual hostility based on class. The reality of the period of the October Revolution is considered by Tolgurov in the context of the evolution of individual consciousness. The study of the conceptual layers of the literary text made it possible to trace the transformation of the characters, to determine the spiritual and moral potential of each image, to determine the level of awareness and the degree of involvement of the characters in the historical process. The author's evaluation line contributed to the realization of humanistic concepts and ideas. The work gradually reveals the ideological attitudes of representatives of different social strata, subjective ways of translating the mental component of the people (using the example of the ideological antipodes of the Nuh and the Cossack). All these provisions confirm the scale of the writer's reflection of the specifics of the era, the relevance and artistic and aesthetic value of the novel.

Keywords: Z. Tolgurov, the epic novel "The Big Dipper", historical experience, nationality, evolution of characters, psychologism.

For citation: Atabieva A.D Sarbasheva A.M. The historical experience of the people in Zeitun Tolgurov's epic "The big dipper". IN: Electronic journal «Caucasology». – 2022. – № 2. – P. 182-198. – DOI: 10.31143/2542-212X-2022-2-182-198. EDN: DWGQIX.

© Atabieva A.D., Sarbasheva A.M., 2022

Научная статья

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ НАРОДА В ЭПОПЕЕ ЗЕЙТУНА ТОЛГУРОВА «БОЛЬШАЯ МЕДВЕДИЦА»

Асият Даутовна Атабиева¹, Алена Мустафаевна Сарбашева²

^{1,2} Институт гуманитарных исследований – филиал Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук, Нальчик, Россия

¹ bolatovaatabieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2384-6108>

² alenasarb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7457-9823>

Аннотация. В поле исследовательского интереса находится эпически масштабное полотно балкарского прозаика З. Толгунова «Большая медведица». По всем структурно-содержательным параметрам (крупный формат, панорамность, объективное отражение и осмысление исторических событий, протяженность повествования во времени и пространстве, наличие батальных сцен, параллельно развивающихся сюжетных линий, сопряженность судеб народа и главных героев произведения) оно классифицируется как роман-эпопея. В качестве определяющей черты выделена народность. Цель исследования заключается в выявлении эпопейных признаков романа и степени отражения в нем исторического опыта народа (процесс насаждения советской идеологии, трагические последствия ломки старого патриархального мира, отрицание прежних морально-этических норм, трудности существования людей в социуме, адаптации человека к стихийно меняющейся реальности). Результатом драматических событий явилось не достижение всеобщего равенства или свободы выбора, а отчужденность и разобщение в этнической среде, взаимная неприязнь по классовому признаку. Действительность периода октябрьской революции рассмотрена Толгуновым в контексте эволюции индивидуального сознания. Изучение концептуальных пластов художественного текста позволило проследить трансформацию характеров, определить духовно-нравственный потенциал каждого образа, уровень осознанности и степень вовлеченности героев в исторический процесс. Авторская оценочная линия способствовала реализации гуманистических концепций и идей. В произведении поэтапно выявляются мировоззренческие установки представителей разных социальных страт, субъективные способы трансляции ментальной составляющей народа (на примере идеологических антиподов Нуха и Казака). Все эти положения подтверждают масштабность отражения писателем специфики эпохи, актуальность и художественно-эстетическую ценность романа.

Ключевые слова: З. Толгунов, роман-эпопея «Большая медведица», исторический опыт, народность, эволюция характеров, психологизм.

Для цитирования: Атабиева А.Д., Сарбашева А.М. Исторический опыт народа в эпопее Зейтуна Толгунова «Большая медведица» // Электронный журнал «Кавказология». – 2022. – № 2. – С. 182-198. – DOI: 10.31143/2542-212X-2022-2-182-198. EDN: DWGQIX.

© Сарбашева А.М., Атабиева А.Д., 2022

Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» деген биринчи романы 1981 жылда басмаланганды, ол Къабарты-Малкъарда Совет власть тохташа башлагъан къайгылы кезиуню юсюнден хапарлагъан кенг эпикалы чыгъармады. Сёзсюз, жашауда жангы низам тохташырча, эскиликни ояргъа тюшеди, аны ючюн инсаннга оюмлаун, дуниягъа къарамын тюрлендирирге, ниет кюрешин къыстау бардырыргъа керек болады. Малкъар жазыучу бу болумла бла байламлы жарашыулу суратлау сыфатла къурап, адамла арасында эсленген ниет-сезим къажалуукъну жашау кертиликге кёре, ийнаныулу кёргюзтгенди.

Къарачай-малкъар адабиятны тинтген алимле сагъынылгъан чыгъармагъа уллу эс бургъандыла, кесамат ишлеринде аны суратлау даражасын чертгендиле [Болатланы (Атабийланы) 2016, Болатова (Атабиева) 2021; Полухина 1989; Сарбашева 2001, 2018; Султанов 1989; Толгуров 2010]. Бу илму ишни тинтиу борчу – «Жетегейле» деген романда эпопея жанрны баш шартларын белгилеп, халкъны тарых сынамы аны магъанасында не тюрлю ачыкъланганын кёргюзтюдю. Аны толу тамамлар ючюн, эпикалы чыгъарманы ниет даражасына, жигитле къауумуну къуралууна, аланы миллетлик сезимлерине, ич дунияларына, тарых болумлада инсан къылыкъланы тюрлениу халларына къараргъа тийишлиди.

Толгъурланы 3. чыгъармасында чынтты эпопея ышанла баямланыдыла: эпикалы хапарлауну кенг, жайма кёрюмдюсю, талай хапарлау ызны биргелей ачыкъланыулары, халкълыкъ, тарых оюмлауну кючлениую, къылыкълыкъ, жигитлени жашау болумлары миллет тарыхны кюзгюсюнде берилгенлери. Тарых жюрюшю бла бирге халкъны да бушуулу къадарын жазыучу энчи юйюрню, инсанны юлгюсюнде кёргюзтгенди. Эпикалы хапарлау уллу кезиуню, жамауат жашауда эсленген магъаналы окуяланы сыйындыргъанды. Совет идеологиягъа жакъ басханланы неда анга къаршчы сюелгенлени, эрттегили жашау турмушка къажалуукъ бла бюсюреулюкню белгилегенден сора да, романны баш ниети, суратлау борчу заманны экили бетин, алдаулу илишанларын, къырал идеологияны жангылычларын тюз ачыкълауда болгъанды. Социализмни тау элдеде тохташдыргъан заманда, революция бла байламлы жамауатны акъылында ишеклик къозгъагъан кёп зат баямланы эди. Ынкъылапчылагъа ариу кёзден къарамакълыкъ жокъну орнунда эди, нек дегенде, ала бардыргъан кюреш кёплени жашауларын ойгъанды, кюйсюз, терс ишлери да аз болмагъанды.

Миллет адабиятны айныуунда эпопея жанрны энчи алып къарагъанда, аны магъана ёзегин бек биринчиден тарых болумла къурайдыла, аллай кенг эпикалы чыгъармада халкъны сынамы бла адамны къадары къысха байламлыкъда берилдиле, инсан къылыкъ да айныу халда, толу суратланыр онг табады. Романны къош къурамы аны баш жигитлерини айныу жюрюшюн кёргюзтюрге амал береди. Сыфатланы къылыкъ энчиликлери къайгылы тарых окуялада берилип, инсан кюрешде чыныгъадыла, хар бирини ич дуниясыны байлыгы неда ниет-сезим такъырлыгы аллай хапарлауда тынгылы ачыкъланадыла.

Толгъур улу чыгъармасында къурагъан суратлау сыфатланы кѣпмагъаналыкълары хапарлауну айныгъаны бла бютюн кенгере, ангылашына барадыла. Жангы жашау турмушну тюз кѣзден ачыкълаугъа кѣбюсюнде тенглешдириу белгиле себеплик этедиле. Заманны къайгылы халын кѣргюзтюр амал излей, сары топуракъны юсюнден жазыучу былай оюмлайды: андан не ишленирин айтыргъа къыйынды, ол къаллай адамны къолуна тюшгенине кѣре, кѣрюмдюсю аз-аздан тюрлене, алышына, энчи бет ала барлыкъды. Жашау да алайды, адамны хар атламы, ниет айырыуу аны жангы болумлагъа келтиреди. Ол себепден, халкъны бурунгу турмушун сѣгюп, озгъан заманланы да терслеп, эрттеден орналгъан жорукъланы ояргъа итинмеклик эссизликден башха туююлду. Аллай тюрлениулени хыйсаплары да къаллайла болурла, киши билмейди. Жазыучу ангылатханны эсге алгъанда, миллетни ъмюрлюк сынамы бла байламлыгъын юзсенг, жашнай тургъан терекни тамырларын кесгенчады. Заманга кѣре, жашау тюрленнгени бла, инсанны къылыгъы, дунягъа кѣз къарамы, ич дунясы, кѣлюндеги сезимлери да башха бола баргъанларын автор энчи сыфатны юсюнде ачыкъларгъа жетишгенди. Хар адамны къылыгъы къыйын тарых кезиуледе бирча болмайды дегенни чертеди жазыучу.

Кѣргюзтюрленген заманны энчи шартларыны санында бушуулукъну белгилерчады. Аны кючлендирген мадарладан бири – халкъны кѣлден айтылгъан чыгъармачылыгъы бла байламлыкъды. Фольклор тѣреле жазыучулукъ иште жангы эстетика магъананы тутадыла. «Суратлау чыгъармада ала жазыучуну поэтика-хат энчиликлерин белгилейдиле, суратланган тарых болумлада инсанны, аны бла бирге уа саулай да халкъны миллет шартларын, къылыгъын кѣргюзтюрге себеплик этедиле» [Сарбашева 2017: 38]. Толгъурланы Зейтун «Жетегейле» деген романында таулу анала, юй бийчеле (Тюйме, Зайнаф, Эккяй) инсан урушда жоюлгъан жашларыны, баш иелерини (Аскер, Кѣккес, Аслан) жилиуларын эте, ачыуларын сарнаугъа, кюйге салып айтадыла. Ол себепден бушуулада жюрюген тѣреле хапарлауда айырмалы жерни аладыла. Юлгюге бир юзюкню келтирейик: «Кѣпден бери жыйылып, тыйылып тургъан суу ычхыннганлай – кеси селейгинчи аны ким тыялыр. Аш-суу къайгыда жилимукъ кѣргюзтмеген Эккяй да андан ары тѣзалмады. Жаулукъ къанаты бла бетин жабып, аш юйден чабып чыкъды да, отоугъа кирип, сарнаугъа берилди. Алай бир кесекден аман къычырыкъла, къатыш-къутушла тохташдыла да, арбаздагъыла къайсыны эсе да ауазын шарт эшитдиле:

Кенг жауурунлу, ой, назик белли Аскер,
Жюрегими нечик кюйдюрдюнг,

Ананг сылаучу къара чачынгы, харип,
Къызыл къанынга бояп, узакъда жоюлдунг.

Былай айтып сарнагъан Асланны анасы Тюйме эди. Аны ариу, таралгъан ауазы эр кишилени жерге къаратды, сѣзлерин тамакъларында тунчукъдуруп, шошайтды. Тиширыула да, тохташып, Тюймеге кюй айтма къойдула, сора ол жюреклени бек ачитхан сѣзлеге жетгенлей, эжиу этгенча, бир аууздан къысха-

къысха сарнап, дагъыда къулакъ саладыла. Тьюйме кюй этип сарнаргъа уста болуучусун эллиле биледиле, алай, бюгюнча, жюрекден таралып, инжилип аны ким кѳрген эди» [Толгъурланы З. 1982: 379-380].

Толгъурланы Зейтунну эпикалы прозасында инсан къылыкъла бла аланы ниет айырыулары не заманда да ал сатыргъа чыгъарыладыла. Аны жигитлери, тарыхны къыстау бурулгъан тирменине тюшюп, къайгъылы кезиуде, къыйын жашау болумланы аллында кеслерини ангыламларына кѳре ѳз жерлерин табаргъа итинедиле, тюз ызны сайларгъа кюрешедиле. Тинтилген романда бир талай жамауат къауумну къылыкъ энчиликлери чертиледиле: Нух ѳфендини, Мамаш бийни, Байдуллахны, Болатны (чам аты Маскеди) дагъыда башхаланы. Ниет къаршчылыкъда суратланган сыфатланы (Нух бла жалчысы Къзакъ) жангы властыны низамына къарамлары тарых кертиликде бериледиле. Ол кезиудеги жашау хал, кертида, экили эм алдаулу болгъанды; адамланы бир бирден айыргъанда, бу ышаныулуду, башхасы уа аманды, деп таукел айтырча туюл эди. Жазыучу инсанланы ич сагъышларын, кѳлдеги сезимлерин, жарсыуларын, дуниягъа къарамларын, тѳгерекде бола тургъан ишлеге ѳз оюмларына кѳре багъа бичерге итиниулери ачыкълайды. Айтханыбыз бла байламлы «Жетегейледе» баш жигитлени ич монологларына эс бурурчады.

Къзакъны, Нух ѳфендини, аны жангыз къызы Саудатны бушуулу къадарларыны баш сылтауун жазыучу аланы къаршчы жамауат къауумлагъа юлешиниулериинде, эки тюрлю къарамны бир-бирге чюйре сюелгенлериинде кѳредиле. Аланы хар бири кесине тюз жол айырыуда артыгъыракъда ич сезимлериине таянады. Жигитлени барысы бир бирлериине къаллай ниет тутханларына, ѳтген муратларына кѳре энчиленедиле. Чыгъармада ол тюрлю къаршчылыкъны ачыкъларгъа амал берген мадар – табийгъат болумланы тенглешдириу халда суратлауду. Черекни эки жагъасында къалгъанланы «сууну ары жанындагъылагъа» ариу кѳзден къарамагъанлары шартланады. Алай бла романда инсан къылыкъланы типология энчиликлери айырыладыла. Толгъур улу жамауат чюйрелик бла бирге психология чюйреликни да терен ачыкълайды. Жазыучу кесини философия оюмларында бийик ниет магъананы жыйышдырып, бир ненча жангы суратлау ызны белгилейди.

Романны баш жигити Къзакъ – Нух ѳфендини жалчысы – жамауатха энди къошула башлагъан жаш адамды. Бу сыфатны юсю бла жазыучу ѳз миллетини ажымлы къадарын суратлайды, терслик бла тюзлюк деген философия ангыламланы араларында келишимсизликни тинтеди. Класс кюрешден тышында, Толгъур улу баш жигитлериини ич дунияларында, кеслерин жюрютюу халлериинде чюйрели шартланы ачыкъларгъа итинеди. Жазыучу, къуру жамауат жашауда эсленген тюрлениулени суратлау бла чекленип къалмай, ол тарых болумла жигитни къылыгъында, къадарында да бушуулу ыз кюйгъанларын сюзеди. Хар бири кеси жолу бла барады, тамамлагъан иши, кюреши, къадары, сайлауу да энчидиле. Болсада, аланы барысын бирикдирген – заманны ажымлылыгъы бла кюйсюзлюгюдю. Бу оюмгъа Мамаш бийни сагъышлары тюшюндюредиле: *«Адамла чач-тук – араларында къутургъан суу – кечуюу жокъ... хар адамны ѳз таягъы – баргъан анга таянып барады. Мени таягъым жарылды, белинден къырккъылды, мен жыгъылдым...»* [Толгъурланы З. 1982:

421]. Къзакъ сайлагъан жол да къыйынды, айланчды. Жамауат жашаудагъы болумла неда тарых ишле бла байламлы Къзакъны ич сезими, къылыгъы, дунягъа кёз къарамы да алышына башлайдыла. Алай жазыучу жигитни сыфатында болгъан тюрлениулени бирден кёргюзтюп къояргъа ашыкъмайды: аны толу ангылатыр ючюн, ол таулу жашны ажымлы жашау сынауун суратлайды. Къзакъ эркинликге, тенгликге итинген адамды, болсада бу ёлчемлени ол кесича ангылайды. Нухча дин ахлулары эм башха онглу бийле ишчи халкъны басынчакъларгъа ёчлюклерине ыразы болмагъанлыкъгъа, жангы властыны омакъ сёзлерине да терк ийнанып, алгъадан окъуна аны жанлы болуп къалмайды. Романны баш жигити жамауат арасында тенглик болурун сюеди, сора, кеси башына азат болур ючюн, эркинлик излейди.

Толгъурланы З. алгъаракълада жазылгъан тарых-ынкъылап чыгъармалада тохташхан тёрели жорукъну бузгъанын Къзакъны юлгюсюнде кёребиз, ол тюзюнлей революция кюрешчи болуп къалмайды. Окъууу-билими болмагъаны себепли, аны саясатдан хазна ангылауу жокъду, жамауат къауумланы арасында белгилене башлагъан кюрешни жашырын сылтауларын терен сезерча туююлдо. Алай, не десенг да, эркинлик ючюн кюрешни бардырыргъа жалчы таукелди, жангы жарыкъ жашаугъа да итиниулюгю уллуду. Къзакъ, къалгъан эллилерича, властыха къуланмайды, баш урмайды, аны излеу жолу, бийик умуту башхады. Кёлюндеги экиликден азатланалмай кёп заманны кечиннгени уа – Нух эфенди анга ата кёзден къарагъаны бла байламлы болгъанды, ол себепден бий къауумгъа къажану сюелирге жаш базынмайды: «...*Санга игилик излегенни аманлыкъ бла къалай къуугъун? Нух эфендини къолундан туз гыржын ашагъанма. Эллиле не айтырла? Сора таулу таулугъа сауут кётюрген неге ушайды?*» [Толгъурланы З. 1982: 22]. Быллай сагъышла аны барлыкъ жолундан артха тыядыла, этерик ишлерине сокъурандырадыла. Адет-тёре, намыс-сый дегенча миллетлик сезимни энчилеген ариу шартла Къзакъны акъылында терен тамырланнгандыла, аллай магъаналы затланы, не бек кюрешсе да, ол сансыз эталлыкъ туююлдо. «*Ата-бабадан бери келген, иги, аман эселе да, тёрелени, адетлени жангыртхан тынч болмаз. Къзакъ кесинден таматалагъа, къартлагъа, къоншулагъа намыс, хурмет этип ёсенди. Ол андан баиша адетге юйренмегенди. Душманнга жетгенде, къоншу, тамата, къарт деп айырыргъа жарамазлыгъын билмейди. Таулу сабийле насыпларын, жашауларын табар ючюн, аланы эзген баиша таулулагъа сауут кётюрген айып, гюнях да болмагъанына къайдан тюшюнюрюкдю?*» [Толгъурланы З. 1982: 31]. Болсада, аны ангылаууна кёре, ёз насыбына элтген жолун кесерге бир адамны да эркинлиги жокъду. Экили сагъышларындан, эртте-кеч болса да, азатланып, жигитни бу оюмгъа келлиги ишексизди.

Кертиди, жангы жашау болумлагъа тюзелиу адамлагъа тынч болмагъанды. Бир талай заманны хар инсан, дунягъа кёз къарамын тюрлендирир ючюн, кёп чурумлагъа тюбеп, арсарлыкъда ётдюргенди. Къзакъны ич сезиминде да алгъа бийлеге, сора энди тохташхан властыха ачыуу хорлайды, артда уа жашау сынамы аны ыразылыкъ бла тенгсиниуге келтиреди. Оюмлауу, къылыгъы, кесин жюрютюую да алышынмай жарамазын, айтхан сёзюн тергеулю ачыкъларгъа кереклисин ангылайды, аны себепли, ауур сагъышла эсинден кетмейдиде. Жи-

гитни кылыгы экиленгенин тюрлю-тюрлю жашау болумлада кёребиз. Ол ёз айырыуун жаланда таукеллик бла неда бир затха толугу ийнаныулугуун сезгенден сора этеди. Аны инсанлык ангыламы коммунизм жоруклаган ниетни угъайлаудан башланады. Романны ахырында уа Къзакъ кесини борчун социалист жашау турмушну жакълауда кёреди.

Къзакъ элиди, тергеуллудю, ол бир ызны тутуп, аны бла барырга кю-решмейди. Жюрек термилиую бла акылы буюрган атламла, бири бирин угъайлай, жашны кёлунде тохтамай сермеш кюзгаганлай турадыла. Суймеклик бла ыразылык сезимлерими женгерле, огъесе борчму хорлар, деген соруулагъа жууап берген кыйынды. Тюзюн айтханда, жангы идеологияны низамы тохташханлай, битеу къара халкъга эркинлик, онглу жашау тежеп кюярына ийнаныулугу тутхучсуз болганын жаш ангылай эди. Совет власть аны тууган элинде битеу оноуну кеси къолуна алып тохтаганлы уа – бютунда. *«Бёрю кюйгъа сен тюклюсе», – дегенлей, сейирди быланы ишлери. Аякълары киргинчи, таякъ кёрюзтюн, деп келди Къзакъны эсине. Тюзлюк ол эсе, сора терсликleri къаллай болукъду? Керилген а этгендиле, уруп къачан башларыкъдыла ансы?»* [Толгурланы З. 1982: 77]. Бийик чакъырула бла кызыл байракны кётюрюп элге келгенле, халкъны мюлк-ырысхысын ууучлаган заманда, гитче-тамата деп жамаутха бет этмегендиле. Элде тохташдырыла башлаган коммунизмни ёкюллеринден бири болуп романда Барасбий суратланады. Бу жумушну тамамлауда ол кесине чексиз базынулу болганын жазычу энчи болумда кёрюзтеди. Нух эфендини жангыз кызы Саудатны алтын кереклерин сыйырама деп сюелгенинде, этген артыкылыгына тёзалмай, Къзакъ тишырыу жанлы болады. Арта бийни кызын кюруулаганы ючюн «кызылла» жигитни кесин терслегендиле. Хапарлауда аллай болум дагыда бир къатланады: Къзакъ, Къайытны кызы Майрушханны намысын кюруулай, кызыл аскерчиледен кутхарган эди, ол заманда да аны, ырбынга тыйып, жер юйге атхан эдиле. Алгъа Асланча чынтты кюрешчилеге ушаргъа суйген, ала бла ёхтемлене, тутхан ниетлери ючюн жанын берирге хазыр болган Къзакъ энди, аланы жангылыч ишлерин жашырмай, Асланны, Аскерни, Къаспотну, Барасбийни да ачыкъ айыплайды. Жигитни ангыламына кёре, революцияны келчилери «жаханимлик адамладыла», бери келгенли, элчилеге бир кюн тынчыкъ бермей жашатхандыла. Быллай кюйсюз заманда адамлык, къоншулук, бурунгу адет-тёреде, ислам динге ийнанмакылык да унутулуп, Барисбий эм аны кибикле тууган эллеринде биреуню мюлкюне дау этип сюелгенлери Къзакъны жюрегин жарсытады, властын терс ишлерине кёзюн ачдырып, шеклик туудурады. Адамлыкы ёчюлмеген инсанны бу болумла, керти да, сагъайтырчадыла. Жаш арсарлыкдан терк ычхыналмайды. Мындан ары да Нухну къулу, жалчысы болганлаймы турсун, огъесе жангы жашаугъамы келишдирсин кесин? Бу соруу жигитни инжилтеди, жюрегине тюйрелгенлей турады. Ол кеси кеси бла ушакъ эте, былай сагъышлайды: *«Шериат тохташдырган тюзлюкге жангы власть, большевикле не кюшаллыкдыла? Муслиман дининги, ийманынги кяфырлагъа хыликка этдирип неда кесинг кибик бир муслиманнга аты айтылганны жоюп алган «Бальшебик эркинлик» неге керекди, ол арбазда мал айнырмы, сабийле ёсерлеми? Къзакъ кесини гит-*

че миллетчигине, асыры аздан таулагъа юркюп жашагъан миллетчигине, дин къарындашларына сауут кётюрлюк тюйюлдю. Ол жалчыды, неди да, кимге жалынады, мындан ары да кесине керекни къан тѣкмей да алыр» [Толгъурланы 3. 1982: 48-49]. Бола тургъан ишлеге Къзакъ кѣлю бла къатышмагъаны чыгъармада шарт кѣрюнеди, бир атламы бла да ол адамлыкъ даражасын экили этмегенди. Кѣлсюзлюкден терк къутулалмагъанлыкъгъа, иги умутун юзмейди, къачан болса да, белин тюзетип, ъхтем жашар кюню келирине ийнаналды.

Толгъурланы 3. жамауат жашауну алышына баргъанын, революцияны ниет излемлерин баш жигитлерини ич дунияларын ачыкълау бла, аланы кюрешлеринде ким да ийнанырча суратлайды. Чыгъармада жазыучу жангы хапарлау ызны сайлагъанды – инсанны ич сѣзюн, ъз оюмун терен ачыкълау бла байламлы. Былай суратлау мадар адам къылыкъны тюрлениуон, жашаугъа къарамын тынгылы, айныу халда ачыкъларгъа себеплик этеди. Артдан-артха заманны жангырыууну юсюнден Къзакъны философия оюму, ангылауу да ъсгенин кѣребиз. Жашауда бола тургъан экили ишле, магъаналы соруула аны эсин бийлеп, тынгысыз этгенлей турадыла. Байланы бла жарлыланы, къызылла бла акъланы араларында айрылыкъ неда демлешиу жашны жюрегинде шургъулукъ къозгъайдыла. Алай Къзакъ ол затладан терк къутулургъа жетишпайды. Гитчелигинден бери кечесин, кюнюн да жалчылыкъда ътдюрген Къзакъны жашауунда махтаныр, къууаныр жери азды. Аны кѣлюн бир бѣлек кезиуге дери жарытхан – Нух ъфенди кеси жанлы этер муратда берген чепкен, жараулу къама бла ажирди. Ол хаух «саугъаладан» да анга келлик жокъду, Къзакъ аны кеси толу сезмегенликге. Адамланы кеслерин жюрютюу халлери, айтхан сѣзлери бла этген ишлери бир бирге келишмейдиле, тѣгерекде хар зат алдаулуду.

Романны баш жигити эки отну ортасындады: бир жанындан – жангы идеологиягъа базынмагъаны, аны ниетине толу тюрлюналмагъаны; экинчиден – Нух бла Мамаш бийни аманлыкъдан артха турмай, жарлы халкъны кеслерине къулландырып жашагъанлары. Жазыучу аны арсарлыкъын былай суратлайды: «*Эки дунияны бирине къошулалмагъан, орталыкъда къалгъан жан*» [Толгъурланы 3. 1982: 266]. Кеси айтханлай, бу жалгъан дунияда тюз жол сайлай билмеклик кѣкню жети къатысына барып къайтхандан эсе кѣп да къыйынды.

Биринчи битеудуния къазауаты сора инсан уруш, эм алагъа кѣмюлген адамланы, халкъланы да тарых къадарлары бушуулу эдиле. Ол арада кишиге эс табар онг жокъду. Иш кѣллю жарлы халкъ, жалчылыкъдан озмай, юйюрлерин ачдан ълтюрмезге кюрешеди, бий тукъумланы ъмюрле бла тюзелген жашау турмушлары оюлады, дуния къатышлыкъгъа жангы сынаула къошуладыла. Тамблагъы кюнлерине ышаныулукъ жокъ, эл жамауатны бирикдирген бурунгу адеп-къылыкъ, ниет тѣреле учузлангандыла, тукъум юлюш, жууукълукъ жюрютюу унутула барадыла. Динни тутхан да къоркъуулу ишди, къыраллыкъ низамгъа чюйре келгени ючюн, аны эсден кетерирге буюрулгъанды. Урушдан, арсарлыкъдан да къыйын а – бир бирге къажаулукъ эди. Социалист жашауну ълчемлери халкъгъа ангылашыныусуздула. Жангы власть миллетни тутуругъун къурутуп, тамбласында къаллай жашау келтирлиги белгисизди. Кѣпле билмейдиле не этерлерин, къайсы кючге ийнаныргъа, кимге ышаныргъа да. Ол къыйын

сагъатда адам кесине окъуна базынмай эди, ёз жерин табаргъа, къайсы жолну айырыргъа, «акъланымы»/«къызылланымы» ызларындан барыргъа. Умутлары толмай, айрылыкъда инжилгенле да аз туююдюле. Жамауат арасында келишимсизлик, кёрюпболмаулукъ, къаршчылыкъ Нух бла Къзакъны сыфатларында тынгылы кёрюнеди. Заманны саркъыуунда адам тюрлене барады, аны къарамы да алышына. Алгъадан умут этгени бла тегерекде кёргени бир бирге чойре келгенин сезеди. Къзакъ да эндиге дери, ёз насыбын бирлеге къурман эте, жашай келгенди. Башха эссизле уа, тарых тирменине тюшюп, жоюлгъандыла. «Акъла» бла «къызылла», халкъдан кеслерине бойсунуулукъну излей, ташыуул чайнагъанча, арада инсанланы тюз жолдан тайдыргъандыла.

Алай бла Толгъурланы З. эпикалы чыгъармасында, алгъыннгы адетлени тузагъындан къутулалмай, ажашып айланган, революцияны бораны тынчлыгъын къурутхан таулуну сыфаты уста къуралгъанды.

Къзакъ къаллай жигитди деген соруугъа жууаплагъанда, ол ётгюр, кесине базыныулу, кючлю адамды, неда шарайыпсызды деп ишексиз айтырча туююдю. Этген ишлеринде жалчы бирде къатыды, ёхтемди, бирде сокъураныулу, экили болады. Жамауат жашаудагъы тюрлениуле аны эсин, жюрютюу халын да алышындыргъанлары баямды. Тенгликге итиниую бла бирге, муратларын тамамлар ючюн, анга мурдарлыкъ этерге да тюшеди. Тюзюн айтханда, революция кюрешчилеге аллай ишле жангы болмагъандыла. Жаш, Нух эфендини ёлтюргенлей, бирден битеу зорлукъну, артыкълкыны, тенгсизликни тамырларын кесгенге санайды. Алай, этген мурдарлыгъы анга тынчлыкъ бермези баямды. Кебинсиз, къабырсыз къалгъан Нух, эки дуниядан биринде да жер табалмай, ырахатлылыгъын тас этгени ючюн, Къзакъгъа кесини ачыуун билдиреди. Аны тынгысыз жаны суу бойнунда къаргъыш къычырыкълары бла элчилени къоркъутуп тургъанды. Бийни энди жаланда дерт жетдириудю мураты, ёлгенден сора да жалчысы бла даулашын андан къоймайды. Аралары алыкъа айырылмагъанды.

Къзакъ кеси къолундан жоюлгъан эфендини ауазын къуруда эшитгенлей турады, андан бери кёп заман озгъанлыкъгъа, алгъыннгы иесини ачыулу соруулары эсин жангыдан къозгъайдыла: *«Сен да уруш этдинг, къан тёкдюнг, къайдады ол тапхан уллу насыбынг? Къайдады мангылайында жарыкъ жанган жулдузунг? Тегерек бёркюнде къызыл къаашханг, къылычынг къайдады? ...Жараларынг тапхан насыбынг...»* [Толгъурланы З. 1982: 10]. Жалчыны жүрек жаралары, ёмюрден-ахыргъа тынчлыкъ бермей, ашланганлай турлукъдула. Баш жигитини сыфатын жашау кертиликде ачыкълар умутда, жазычу аны къадарын къарт терекни сыфаты бла тенглешдиреди. Экисини жашаулары да алышынмайдыла – терек, тамырларын тереннге жиберип, кесин желден, ырхыдан сакълагъанды. Балта тийген, бичакъ кесген таплары да кёпдюле. Къарт эменни къатында сюелип, мудах сагъышларына батхан Къзакъны бушуулу къадары ол терекни юсю бла белгиленеди: *«Бу дуняда ёхтемлик, насыпсызлыкъ да бар, иги, осал да, къарыулу, онгсуз да, эслилик, эссизлик да бар, аллай заманда игини амандан артха салырча билим, эс, онг да жокъ...»* [Толгъурланы З. 1982: 175]. Кеси жашауунда ол аз зарауатлыкъмы

сынагъанды, кьуругъан терекге жүрегини теренинден аны ючюн жарсыйды. Экисини да къадарлары бирча ажымлыдыла.

Чыгъармада ачыкълана келген энчи сюжет ызладан бирин Къзакъны таза сүймеклиги кьурайды. Бай юйде ёсген кызыны (Саудатны) сыфаты асыры кючбюсюреу кёрюнеди. Сёзю, къарамы, этими бла да ол атасыны жалчысына бюсюремеуллюгюн, ыспассыз этгенин кёргюзтеди, бий тукьумуна ёхтемленип, башхаланы эниш этерге кюрешгенин да. Тиширыуну сыфатында жазыучуну тенглещидириуле бла хайырлана билгени шарт кёрюнеди. Къаршчы суратлау бояула излеуде, жаз тилге кёчюп, ушашдырыула кьурауда Толгьур улу усталыгын кёргюзтеди. Нух эфендини кызы кесини насыпсыз къадарына кюй этеди: *«Мени къадарым кемелей уллу эди, энди аягьымда окъа чарыгьымлай – гитче. Къадарым – кьолумда сары алтын жюзюгюм – ычхынып кетип, ташла ортасында зынгырдадынг»* [Толгьурланы 3. 1982: 164]. Эси, ахшы умутлары да алгын заманда къалгъанлары ючюн, Саудат башхалагъа дау этеди. Бюгюнню жашаугъа тюзелир амал табалмай, акъылындан шашып, ачыуундан кеси кесин кыйнайды, адамлагъа кёрюпболмаулугъун жашыралмайды. Нух эфендини кызы жангы тохташхан жамауат болумлагъа келишалмагъанында тиширыуну бушуулу къадары ачыкъланады.

Тинтилген юлгюлеге кёре, «Жетегейлени» кенг хапарлауунда баш жигитлени ич сырлары бютюн кючлю, терен ачыкълана баргъанын кёребиз. Романны суратлау энчилигине эс бурсакъ, бек алгъа инсан кюрешге къатышыргъа тюшген онгсуз, жалангач адамла бла эрттегили заманны жорукъларына таянып жашагъан бий кьауумну ич сезимлерин жазыучу уллу усталыкъ бла ачыкълагъанын чертирчады. Малкъар адабиятта алгын байланы-бийлени зулмучулача кюйсюз бетде кёргюзтген төре эди, аланы кылыкь-ылыгъы, бет сыфатлары окъуна бюсюреусюз бояула бла суратлангандыла. Бу чыгъармасында Толгьур улу ол эрттеден тохташхан төрени бузгъанды.

Жигитлерини кылыкь энчиликлерин суратлауну жазыучу аланы кёллеринде жашырылгъан ич сезимлерин ачыкълаудан башлайды. Аллай тынгылы берилген сыфат – ёзден кьауумну келечиси – Нухду. Ол кесини баш борчун юйюрюню, тукьумуну намысын эниш этдирмей, жыйышдыргъан харакетин сакълауда кёргенди. Жюрегинде менселик сезими хорлагъан инсан болгъанлыкьгъа, бирде, кесине таплыкьны излей, халкъдан туракълагъанлыкьгъа, аны жашау сынамы, эслилиги уллуду. Заманны алдаулугъуна да къарамай, ол туугъан жерине кертичилей къалады. Не кыйын болса да, журтун сакълагъанды, халкъы бла бирге къадар буюргъанны сынаргъа таукел сюелгенди. Ол кезиудеги класс кьауумлаугъа кёре, байла бла бийле революцияны ачыкъ душманларына саналгъандыла. Тюркге къачып, байлыгын сакъларгъа онгу бола тургъанлай, Нух бир айыргъан жолдан таймайды. Дуниягъа кёз къарамын, төгерекде бола тургъан тюрлениулени жаратмагъанын ачыкъ айтхандан, властьха къажаулугъун кёргюзтгенден да хайыр болмазлыгын ол ангылайды. Алай, керек болса, эфенди элчилери бла тап жараша, кенгеше биледи, сакълыкь аны баш ышаныды. Жигитни хыйла акъылы, хар затны тергеп, келир кюнде не болурун узакъдан кёредди. Кесини жалчыларына окъуна кёзбау сёз айта биледи, Къзакъгъа да бирде «жашым» деп сёлешеди, багъалы кийим-

ле, неда саугъала берип алдайды. Керек заманда коммунистлеге (Асланнга, Аскерге, Къаспотха) огъурсуз сезимин, терс ишлерине онгсунмагъанын жашырыргъа да юйренгенди. Болсада ныгъышха жыйылгъан жамаутха айланып ол кесини оюмун ачыкъ айтханды. Бу хаух дуняда тенглик жокъду, табийгъатда окъуна хар не да бирча тюйюлдю, тереклени, къаяланы да бири бийик болады, бирсиси – эниш. Адамланы да кими ишчиди, кими эринчеклей къалады, бирлери мадарымлы болса, башхалары – къарыусуз, хар бирини ёз жарсыуу, къайгъысы, жүрек асыуу. Биреуленден зорлукъ бла сыйырып, башхасына юлешгенликге, анга андан насып не хазна къошулур. Миллет ичинде къарындаш къарындашны къанына боялгъан гыржынны къалай ашар? Адамланы эслерин уятыргъа жүрешген Нухну сёзлери заманны кюйсюз бетин ачыкълайдыла. «Аны ангылаууна кёре, адамланы жаныуарладан бир башхалыкълары жокъду. Халкъ, тёзе кетип, бирден тепсе, аны къара кючю къоркъуулу болгъанын Нух эртте сезгенди» [Болатланы (Атабийланы) 2016: 90].

Бийлени араларында бардырылгъан ушакъда, сёз ючюн, жашырын магъанада хайырланылгъан халкъ айтыула кёп санда тюбейдиле. Романны халпарлауунда ала суратлау къуллукъдан сора да жыйышдырыулу философия магъананы ачыкълайдыла: «*Нух бир заманда да ит жыйынны къаты бла жууукъ озаргъа сюймегенди. Бири юрюп, юсюнге чапса, барысы да секиредиле. Айхай, къолунгда, хуржунунгда гыржын бурхунг, сюегинг болуп, жыйыннга ата билсенг, не къайгъы, тонунг да – сау, сюек жетмегенле да бир бирлерин кесерле*» [Толгъурланы З. 1982: 136]. Жангы властыны толкъунларына кирип, анда жутулгъан инсанны Нух эфенди тенгизге къошулуп, кесин тас этген черекге ушатады, аллай адам туугъан жеринден айырылгъандан башха тюйюлдю, дейди. Былайда Нух эфендини сыфаты, анга сыйынган суратлау кюч сагъыш этдирмей къоймайдыла. Битеу къыралны сагъайтхан тарых тюрлениулени кезиуюнде жамаут арасында ыспасы жүрюген, не къыйынлыкъда да ёхтемлигин тас этмеген, онглу таулуну сыфаты миллет адабиятда кесини тийишли жерин алгъанды. Романны окъуй келгенде, бирле Нух эфендини терс къылыкълы жигитге санаргъа боллукъдула. Ол да не себепден болгъанын ангылагъан къыйын тюйюлдю. Бийлиги аны класс къауумлауну жоругъуна бойсундурады. Болсада, жазыучу Нухну ёзден неда дин ахлусуча угъай, бек биринчиден бушуулу къадары болгъан инсанча суратлагъанды. Толгъур улу эфендини сыфатында, жангы жашауну тузагъына тюшюп, ол жүрешде ажымлы жоюлгъан кёп тау бийлени, билимлери, къолайлары да болгъан акъыллы адамланы бирикдиргенди. Ол да «Жетегейле» деген романны къыйматлы шартларындан бириди.

Нухну жашау къыйынлыкъларыны сылтауун байлыгъы бла байламлы этип къоймайды жазыучу. Романны жигити хар затха, адамлагъа да гурушхалыкъ бла къарайды, кишиге базыналмайды. «*Сууукъ адамла – сууукъ жулдузла. Сиз бир бирден узакъсыз, арагъыз – жолсуз, зарлыгъыгъыз – чексиз. Сизни зарлыгъыгъызыны ууу дуняны къара кёмюр этди, мени жүрегими уа – таи...*» [Толгъурланы З. 1982: 11]. Бу эртте ёлген Нухну ауазыды, эфендини тынчлыкъсыз, кебинсиз къалгъан жаны Къзакъны жүрегинде сокъураныулукъ эслер умутдады. Тюсюн айтханда, жангы жашау турмушдан халкъ артыкъ насыплы болалмады, ахшылыкъ, ыспаслыкъ да тапмады. Ишлегенича ишлейди,

кече-кюн белин тюзетмей, кыралны излемлерин жалчыта. Къзакъ кеси да сынамады насып не къууанч, къартлыгына дери жашагъанында да.

Башха жигитлени сыфатлары бла тенгештиргенде, Нух эфенди сынаулуду, тарых тюрлениулеге эсли кезден къарайды. Ынкылапчыла тау эллени асламысын къолгъа жыйгъан хапарын эшитсе, башха бийлеча, къаны кызып, къамасына жабышып, къаугъа къозгъап башламайды. Эрттегили адет-тёреле, намыс-сый деген ангыламла учузылып, ата-бабалары тохташдыргъан жашау болумла кез туурасында оюлуп, энди жокъ болуп кетгендиге. Алай ол тарых къатышлыкъда Нух кесини мюлкюн сакъларгъа таукелди: жерин, малын, харакетин. Аны оюмлауу бла, кеп жылланы жыйышдыра келген ырысхысын «къарабыдырлагъа» тонатдырмаз амал излерге керекди, алагъа ачыуун эфенди кючден тыяды. Къыйынлыкъ келген сагъатда, ол Къзакъны таянчагыча кёреди, жалчысы анга билеклик этеригине ишексизди. Нух ол умутун юзмейди, хыйла бламы, огъесе кезбау сёз бла, Къзакъны жууукъда тутаргъа, билек кючюн, кертчилигин да хайырланьргъа суйгенди. Нух анга аман болмагъанын жалчысы унутмазгъа керекди, ашын, сууун кызыгъанмай, кийим керекли этмегинин, ат белинден тюшюрмей жүрютгенин да. Болсада, бий Къзакъгъа кеси излегенча базаыналмайды. Къзакъ да, жамауатны асламысыча, хыны чайкъалгъан тенгизде жюзген кемеге ушайды, аны толкъунларында батмазгъа кюрешеди. Толгъур улуну жигити жашауда кесине жол излейди, энчи ниет айыруун этеди. Къзакъ бу эки кючден бирине ийнанырча болмагъанын ангылайды, ол не Совет власть, не Нух жанлы туююлдо: тутхан ниетине кертчилей къалыргъа сюеди, тюзлюкню жолундан аны бир адам зор бла тайдыраллыкъ туююлдо.

Романны эпикалы хапарлауунда Нух бла Къзакъ жигине дери тынгылы суратланган адабият жигитледиге, къаршчы оюмланы ачыкълагъан, тарых тюрлениуледе ёз сайлауларын этген. Толгъур улу аланы кылыкъларын, ич ниетлерин, этимчиликлерин толу кёргюзталгъанды. Нух эфендини байлыгы уллуду, этген оноууна халкъ сыйынады, ишине бир чурум табылмайды, жалчыларындан да ишни таплыгъын бек къаты сурайды, ич тасхасын а кишиге билдирмейди. Аны кылыгында огъурсузлукъ, хыйлачылыкъ, экибетлилик шартла биргелей белгиленедиге. Жазычу Нухну ол илишанларын аны тукъум даражасы бла угъай, ич дуниясын терен ачыкълау бла баямлайды. Кемчиликлерин санап турмай, аны туугъан жерине керти суймеклигин, халкъына жууукълугъун да чертеди. Ол шартла Нухну ич сагъышларында ачыкъ боладыла. Нух, черек жагъасында олтуруп, суу бла ушакъ этеди: *«Сен да, менлей, жан-жаньынгы талай, ашыгъаса, сарнайса... Айтчы, ары, къула тюзлеге жетеме деп, жилиуунгуму этесе? Тенгизге къошулуп, тас боллугъунгу тарыгъыуунму этесе? Жамауатха къошулгъан адам – тенгизге къуюлгъан черек... Тенгизге къошулгъан черек – жеринден айырылгъан адам...»* [Толгъурланы 3. 1982: 138]. Толгъур улу жигитини бушуулу къадарын табийгъат болумлада (черек суу тенгизни кенглигинде жутулгъаныча) тенгештириулене болушлукълары бла кёргюзтеди. Нух кесини жашауун черекге ушатханлыкъгъа, тюз жолну сайлауда экилиди: башын алып ёз журтундан тыш жерге кечмесе, мюлкюнден да къуру къалыргъа, ажымлы жоюлургъа боллукъду, тегерегинде ол затха сылтаула

кёпдюле. Тынгысыз заманлада бий кьауумдан кёплери Тюркге кетгендиле. Нух кесин, юйюрюн ёлюмден сакълауну мадарларын тергейди, ыспассызлыкъ сынагъандан эсе, жашаргъа буюрулгъан ёмюрюн ажымсыз ётдюрюр амал излейди. Алай туугъан жерге суймеклиги ол оноуна келиширге кьоймайды: бийлик берилген, тукьуму орналгъан жерде жашауун андан ары бардырыргъа, туугъан элинде намысы бла ёлюрге кереклисин биледи. Артда да Нух Тюркге кетмегенине ачыу этмейди: аллай кьоркьакълыкъ эр кишиге ушамагъан ишти. Жамауат кёргенликден, аты айтылгъан бий, жел кьайры урса, ары бюгюле турлукълукъладан туююлду.

Башда тинтилген суратлау юлгюлеге кёре, «Жетегейлени» баш жигитлерини кьадарлары бушуулудула. Толгьурланы Зейтунну романы миллет адабиятны тарыхында октябрь революцияны болумларын жашау кертиликде ачыкьлагъан жетишимли суратлау чыгьармаладан бириди. Кьыраллыкъ идеология халкьгъа не ахшылыкъла бергенди, адамланы кьаллай оюмлагъа келтиргенди? Жазыучу ол соруулагъа ашыгьыусуз, тынгылы жууаплайды. Инсан урушну кьазауатында чыныкьгъан таулула (Аслан, Аскер, Кьаспот) кеслерини баш борчларын азат жашауну кьурауда, тюзлюк, баш эркилик ючюн кюрешде кёредиле. Болсада, Толгьур улу чертгеннге кёре, хар жарлы адам революцияны эсли кюрешчиси болуп бармайды, тюзню терсен айырыргъа барысыны да ангылаулары жетишмейди. Кёпле менсилик сезимден азатланалмайдыла (ол санда – Маске, Шамгьун дагьыда башхала), кеслерине таплыкъны излейдиле. Ол да романнга жангылыкъ кийирген кьыйматлы шарт болгъанды. Аллай сыфатланы юсю бла жазыучу ынкьылап байрагьын кётюрген адамла жангьызда тенгликни ёкюллери болуп, халкьгъа игилик излеуню жолун айырып бармагъанларын ангылатады. Бу чыгьармада Совет власть ючюн жаланда жарлыла кьан тёкгендиле деп, аланы кьылыкъларында бир тюрлю шарайып табылмайды деген терс оюм кесаматланады. Жашауда кертиси бла да алай болуп кьалса эди, коммунизмни хорлауу бла байламлы уллу тюрлениулени кезиуюнде жамауат турмушха, кьырал кьурулушха башчылыкъ этерге, ол жумушланы жалчытыргъа адам хазна табылмаз эди. Жангы власть халкь андан сакълагъан ахшылыкъланы келтирдими, ол умутланы толмагъанлары да не хыйсапдан болгъанды дегенча соруула сюзюледиле. Ёзденлени, башха онглу адамланы ырысхыларын зор бла сыйырып, тонагъанларыды большевиклени этген «игиликклери». Совет власть ючюн кьанлы кьазауатха кьатышхан кюрешчилени арасында да бар эдиле этген ишлерини, тутхан жолларыны тюзлюгюне ишекли болгъанла. Ала жууукьгъа, тенгнге, элчилерине зорлукъ этгенлерин кеч ангылайдыла. Артха кьарап, жангылычларына сокьуранадыла, аны ючюн жокьду жюрек тынчлыкълары, ахшы умутлары да ол себепден толмайдыла. Сёз ючюн, Барасбийни (кёп аманлыкьдан артха турмагъан большевикни), ахыр ууахтысы жетгенинде, алгьын этген терс ишлерине сокьураныулукъ бийлейди. Нух эфендини кьызы Саудатдан зорлукъ бла сыйыргъан алтынларын, тенги Кьазакьгъа тилеп, иесине кьайтарады. Аны ол жангылычы бла байламлы айтхан сёзлери айырмалыдыла: «*Харам мюлк кимни онгдурады... Алтын кеси тот болмайды, алай адамлыкъны уа, темирни тот ашагъанлай, ашайды*» [Толгьурланы 3. 1982: 59]. Кьызыл аскерчилени элчилеге сынатхан артыкьлыкълары аны бла

чекленмегендиле. Аллаи кюйсюз ишле, жамауатны ынкылапчыладан элгендирип, жангы болумлагъа экили кьаратхандыла.

Тинтилген чыгъарманы баш жигитлери кьырал саясат болумлагъа багъа бичерге кьолларындан келмеген, эссиз адамладыла деп айталлыкъ туююлбюз. Аны алайлыгъын Сейитни сыфатында кёребиз, жигитни терен оюмлауунда революцияны алдаулу бети ачыкъланады. Байладан сыйырылгъан жер, мюлк, ырысхы кьара халкыгъа насып келтирмегендиле, эркинлик, тенглик да бермегендиле. Сейитни жашау юлгюсюнде окъуучу ол оюмгъа тюшонеди. Алгъа жер юлюш берип, Совет власть жалчыны бек ыразы этген эди, уллу юйюрюн ачыккъдан, жалангачлыккъдан сакълар адыргыда, ол кючюн аямай, кече-кюн ишлегенди. Алай, ёсдюрген будай сабанына кьууанып бошагъынчы, «кызылла» элден ашыгъышлы кетип, Даутокъ улуну «акъ» жыйыны битеу тирлигин, жерин да зор бла артха сыйыргъанды. Жерде суююп урунган огъурлу ишчини салгъан кыйыны керексизге кьорап, алтын сабанындан кьуру кьалады, кеси да ол жыртыч кьауумдан жаны саулай кючден сакъланады.

Кёп магъаналы суратлау сыфатла, бир бирге чюйре келген ниетлени ачыккълаугъа бойсунуп, адам улуну дуняда жашаууну экили бетин шартларгъа болушладыла, жашау бла ёлум, огъурлулукъ бла кюйсюзлюк дегенча ниет ангыламлагъа тюшондюредиле. Озгъан заманны артха бурулмазын ачыккълагъан белгиле да кёпдюле чыгъармада. *Жардан энишге тёнгереген таш, саргъалып жерге тюшген чапыракъ, жел ургъаны бла энишге бюгюлген терекле, кырдык* – бары тенгleshдириу халда суратланадыла. Быллай сыфатла халкыны хорлагъан кючню аллында амалсызлыгъын ачыккълайдыла. Ол себепден, «жазыучу жашауну кыстау бурулгъан *урчукъ* бла тенгleshдиреди, халкыны уа – ол *урчукъну* силкиннгенине кючден чыдагъан *инчге халыгъа* ушатады. Жашауну бушуулу халын, инсанны да бу жашауда жерин черте, Толгъур улу кесини философия оюмлары... ачыккълайды... Алай бла «Жетегейледе» автор «адам бла заман», «тарых бла инсан» деген магъаналы соруулары айнытады» [Болатланы (Атабийланы) 2016: 93].

Чыгъармада Толгъур улуну алгъадан белгилеген ниетин ангылар ючюн, хапарлауну ахыр бетлеринде Къазакъ бла Жалдузну ушакъларын эсге келтирирге боллукъду. Романны атын кьурагъан *Жетегейле*, хар адамны ёз насыбына тартыныуун ачыккълап, жюрекде иги кьууум бла ийнаныулукъну белгиси болуп келедиле. Жарсыугъа, баш жигитлени бири да бийик умутларына, насып берлик жулдузларына жеталмагъандыла.

Романда эрттеден ачыкъланырын излеген соруу салынады: дуняда тенглик бармыды? Ол философия сорууну жууабы бирди – жамауат жашауда тенглик болур амал жокъду! Адамла бир-бирден башхача, кьадарлары, турмушлары, дунягъа кьарамлары, кылыкъ илишанлары да энчидиле. Аны себепли, арада тюзлюк, бирчалыкъ болмазы баямды. Совет властыны биринчи кюнлеринде окъуна атны асылы, кийимни сыйлысы, ариуу, тутхучлусу кьулдукъчулагъа жетгенди. Жазыучу ол кьайгылы заманны сыфатын суратлау сёзню кючу бла тынгылы кьурагъанды.

Кьырал, миллет, инсан – ол ючюсюню тарых кьадарлары романда жашау кертиликде суратланадыла. «Жетегейледе» халкылыкъ ангыламны бийик дара-

жада берилгенин чертирге тийишлиди. Романда адамны кылык энчилигин, ич сырын, огьурлулукыга неда кюйсюзлюкге баш ургъанын, жамауат-политика тюрлениулеге кырамын Толгъур улу уста ачыклайды. Инсан кюрешде тюз жолну сайлау кыйын болганын, заманны да ангылашыныусузлугъун кьргюзталганды. Романны магъанасына, баш жигитлерини сыфатларына да окъуучу кеси багъа бичеди – ниет айырыугъа, хар атламгъа, айтхан сьзге, кыатышхан ишге эс буруп, жамауат ючюн этилген хайырлы жумушлагъа кыошумчулугъун тергеуге алып. Ол себепден чыгъармада адамны сагъышлары, оюмлауу, журегинде не тюрлю сезимле демлешгенлери магъаналыдыла.

Романда ниет сезимлени тюрлюлери жигитлени юлгюлеринде баямланадыла. Жазыучу заманны барыуунда хар адамны энчилигин чертип, аны инсанлык сезимини ёсгенин кьргюзтеди. Алай бла автор саясат тюрлениулеге кыатышхан аз санлы таулу халкыны бушуулу кыадарын, заманны ажымлыгын да жашау кертиликде суратлаганды.

Толгъурланы Зейтун, кесини суратлау борчун толтура, миллет сезимни эм тарых оюмлауну бийик даражагъа жетишдиргенди, чыгъарманы философия фикирин терен этгенди, аны бла бирге суратлау кыолайын байыкдырганды.

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ИШЛЕНИ ТИЗМЕСИ (СПИСОК ИСТОЧНИКОВ)

Болатланы (Атабийланы) А. 2016 – *Болатланы (Атабийланы) А.* Малкхар эпикалы прозада суратлау белгини энчилиги (Особенности системы символов в балкарской эпической прозе). На кар.-балк. яз. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2016. – 156 с.

Болатова (Атабиева) 2021 – *Болатова (Атабиева) А.Д.* Личностное самоопределение героев эпопейного повествования (роман З. Толгурова «Большая медведица») // Вестник Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований. – 2021. – № 3(50). – С. 118–128. DOI:10.31007/2306-5826-2021-3-50-118-128.

Полухина 1989 – *Полухина Л.* У каждого свой посох // Литературная Россия. – 1989. – 29 янв.

Толгъурланы З. 1982 – *Толгъурланы З.* Жетегейле (Большая медведица): Роман. – Нальчик: Эльбрус, 1982. 428 с.

Толгуров 2010 – *Толгуров Т.З.* 2010 – Толгуров Т. З. Зейтун Толгуров // Очерки истории балкарской литературы. – Нальчик: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 2010. – С. 692–707.

Сарбашева 2001 – *Сарбашева А.М.* Формирование историзма мышления и балкарский роман. – Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2001. – 148 с.

Сарбашева 2017 – *Сарбашева А.М.* Специфика взаимодействия балкарской литературы 70–80-х годов XX века с фольклором (на материале повести «Солнце не заходит Алима Тепеева») // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – № 8-1 (74). – С. 38–40.

Сарбашева 2018 – *Сарбашева А.М.* Эволюция идейных поисков героя в романе «Большая Медведица» З. Толгурова // Известия КБНЦ РАН. – 2018. – № 2. – С. 89–93. DOI: 10.18411/2018812 11 9124

Султанов 1989 – *Султанов К.К.* Динамика жанра (особенное и общее в опыте современного романа). – М.: Наука, 1989. – 151 с.

REFERENCES

BOLATOVA (ATABIEVA) A.D. *Osobennosti sistemy simvolov v balkarskoi ehpicheskoi proze* [Features of the symbol system in Balkar epic prose]. – Nal'chik: Izdatel'skii otdel KBIGI, 2016. – 156 p. (In Karachay-Balkarian).

BOLATOVA (ATABIEVA) A.D. *Lichnostnoye samoopredeleniye geroyev epopeinogo povestvovaniya (roman Z. Tolgurova «Bolshaya medveditsa»)* [Personal self-determination of the heroes of the epic narrative (Z. Tolgurov's novel "Big Dipper")]. IN: *Vestnik Kabardino-Balkarskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy*. – 2021. – No 3 (50). – P. 118–128. DOI:[10.31007/2306-5826-2021-3-50-118-128](https://doi.org/10.31007/2306-5826-2021-3-50-118-128). (In Russ.).

POLUKHINA L. *U kazhdogo svoi posokh* [Everyone has their own staff]. IN: *Literaturnaya Rossiya* [Literary Russia]. – 1989. – 29 yanv. (In Russ.).

TOLGUROV Z. *Zhetegeyle (Bolshaya medveditsa)* [The Big Dipper: novel]: Roman. – Nal'chik: Elbrus, 1982. – 428 p. (In Karachay-Balkarian).

TOLGUROV T. Z. *Zeitun Tolgurov* [Zeitun Tolgurov]. IN: *Ocherki istorii balkarskoi literatury* [Essays on the history of Balkarian literature]. – Nal'chik: Respublikanskii poligrafkombinat im. Revolyutsii 1905 g., 2010. – P. 692–707. (In Russ.).

SARBASHEVA A.M. *Formirovanie istorizma mishleniya i balkarskii roman* [Formation of historicism of thinking and the Balkar novel]. – Nal'chik: Izdatelstvo KBNC RAN, 2001. – 148 p. (In Russ.).

SARBASHEVA A.M. *Spetsifika vzaimodeistviya balkarskoi literatury 70-80-kh godov khkh veka s fol'klorom (na materiale povesti «Solntse ne zakhodit Alima Teppeeva»)* [The specifics of the interaction of Balkarian literature of the 70s and 1980s of the twentieth century with folklore (on the material of the story "The Sun does not enjoy Alim Teppeyev")]. IN: *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* [Philological sciences. Questions of theory and practice]. – 2017. – № No 8-1 (74). – P. 38–40. (In Russ.).

SARBASHEVA A.M. *Evolyuciya ideinih poiskov geroya v romane «Bolshaya Medvedica» Z. Tolgurova* [The evolution of the ideological search for the hero in the novel "The Big Dipper" by Z. Tolgurov]. IN: *Izvestiya KBNC RAN*. 2018. No 2. – P. 89–93. DOI: 10.18411/2018812-11-9124. (In Russ.)

SULTANOV K.K. *Dinamika zhanra (osobnoe i obshchee v opyte sovremennogo romana)* [The dynamics of the genre (special and common in the experience of the modern novel)]. – Moscow: Nauka, 1989. – 151 p. (In Russ.).

Авторланы юслеринден билдириу

Атабийланы А.Д. – филология илмуланы кандидаты.

Сарбашланы А.М. – филология илмуланы доктору.

Information about the authors

A. D. Atabieva – candidate of science (Philology).

A. M. Sarbasheva – Doctor of Science (Philology), associate professor

Информация об авторах

А. Д. Атабиева – кандидат филологических наук.

А. М. Сарбашева – доктор филологических наук, доцент.

Авторланы къошумчулукълары: илму ишни басмагъа хазырлауда авторланы къошумчулукълары тенгди. Авторла энчи излемлери бла байламлы арада даулукъ болмагъанына шагъатлыкъ этедиле.

Contribution of the authors: the authors contributed equally to this article. The authors declare no conflicts of interests.

Вклад авторов: все авторы сделали эквивалентный вклад в подготовку публикации. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Илму иш редакциягъа 11.04.2022 ж. жиберилгенди; 25.05.2022 ж. кесаматлаудан сора, 10.06.2022 ж. басмаланыргъа тийишли болгъанды.

The article was submitted 11.04.2022; approved after reviewing 25.05.2022; accepted for publication 10.06.2022.

Статья поступила в редакцию 11.04.2022 г.; одобрена после рецензирования 25.05.2022 г.; принята к публикации 10.06.2022 г.